

LIBERALIZM (łac. liberalis – wolny, godny człowieka wolnego; od: liber – wolny, nieskrępowany) – doktryna filozoficzna, religijna, moralna, polityczna i ekonomiczna oparta na indywidualistycznej i naturalistycznej koncepcji człowieka, podnosząca wolność osobistą i (lub) polityczną oraz gospodarczą jednostki do rangi najwyższego ideału; ruch polityczny głoszący zasady ideologii liberalnej, dążący do podporządkowania im życia społecznego i ustroju państwowego.

DZIEJE LIBERALIZMU. Sformułowanie „idee liberalne” („les idées libérales”) zostało użyte po raz pierwszy w 1799 w proklamacji Napoleona Bonaparte; pierwszym ugrupowaniem, które określiło się jako liberalne, byli hiszp. liberales w 1812. Jako nurt światopoglądowy i polityczny l. istniał już od końca XVII w. w łonie ang. partii wigów, której zasady i cele (ochrona praw naturalnych jednostki: życia, wolności i własności) sformułował J. Locke.

Przedmiotem kontrowersji jest kwestia ustalenia prekursorów tej ideologii. Założki l. dostrzegane są w relatywizmie i konwencjonalizmie sofistów oraz w średniowiecznym awerroizmie (Marsyliusz z Padwy) i nominalizmie (Wilhelm Ockham). Za protoliberalów uważa się także: sekularyzatora polityki – N. Machiavellego, kontraktualistę – Th. Hobbesa, wolnomyśliciela – B. Spinozę, reprezentantów szkoły prawa natury – Althusius, Grocjusz, S. Pufendorf, Ch. Thomasius, Ch. Wolff i libertynizmu – L. Vanini, P. Gassendi, F. de La Mothe le Vayer. Antycypację l. dostrzega się też w protestantyzmie, zwł. ze względu na zasadę indywidualnej interpretacji Pisma Świętego oraz promocję kapitalistycznego etosu pracy i oszczędzania w kalwinizmie. Tezy typowe dla klasycznej ekonomii politycznej formułowała późnoscholastyczna szkoła z Salamanki (Dominik de Soto, A. de Escobar, P. Fernández Navarette).

L. klasyczny rozwinął się w XVIII w. w ścisłym związku z kulturowym prądem Oświecenia, największe sukcesy osiągał od rewolucji franc., przez cały w. XIX. Głównymi celami l. były wówczas: obalenie monarchii absolutnej oraz osłabienie wpływu religii i Kościoła na życie publiczne, likwidacja przywilejów i ustroju stanowego oraz wprowadzenie zasady równości przed prawem, ustanowienie rządów konstytucyjno-

parlamentarnych wraz z zasadą podziału władz, likwidacja pozostałości ustroju korporacyjnego i in. barier dla wytwórczości i handlu, sekularyzacja życia społecznego i laicyzacja kultury. Od początku w łonie l. zaznaczył się rozdział między jego nurtem umiarkowanym (występującym głównie w krajach anglosaskich i protestanckich) oraz radykalnym (dominującym w krajach romańskich i katolickich). Radykalny nurt l., zw. jakobinizmem, był promotorem wielu rewolucji w krajach europejskich i Ameryki Łac. oraz krwawych prześladowań katolicyzmu.

Pod koniec XIX w. uformował się rewizjonistyczny nurt l., którego prekursorem był J. S. Mill. W aspekcie politycznym rewizja dotyczyła sceptycznego stosunku l. klasycznego do demokracji i egalitaryzmu politycznego. W aspekcie ekonomicznym zakwestionowane zostały zasady leseferyzmu i nieingerencji państwa w kwestie społeczne i w procesy gospodarcze, czego rezultatem było ukształtowanie się l. socjalnego, który wysunął postulat przejścia przez państwo obowiązku zapewnienia obywatelom odpowiedniego poziomu życia, płacy i zatrudnienia oraz prowadzenia aktywnej polityki gospodarczej.

Reakcją na przerosty oraz niewydolność „państwa opiekuńczego” („État-providence”) i „państwa dobrobytu” („Welfare State”) w świecie zachodnim po okresie wielkiego kryzysu 1929–1933, było odrodzenie się od lat 70. XX w., pod hasłami deregulacji gospodarki, zmniejszenia obciążeń socjalnych i reprivatyzacji, neoliberalizmu, nawiązującego do l. klasycznego. Ze względu na uprzednio dokonane przesunięcie się większości tradycyjnych partii liberalnych w kierunku lewicowym i socjalnym, politykę neoliberalną prowadziły na ogół partie tradycyjnie konserwatywne (bryt. torysi pod kierownictwem M. Thatcher, partia republikańska w USA od prezydentury R. Reagana), w których do głosu doszli tzw. neokonserwatyści (I. Kristol, N. Podhoretz), czyli dawni liberałowie niechętni lewicy. Po zakończeniu „zimnej wojny” w środowiskach neoliberalnych zapanowało triumfalistyczne przekonanie o demoliberalnym „końcu historii” (F. Fukuyama). Ich przekonaniu o braku ideologicznej alternatywy w świecie, po upadku faszyzmu i komunizmu, dla liberalnego kapitalizmu, jak również o dobroczynności politycznej i gospodarczej globalizacji, przeciwstawiają się postliberałowie (J. Gray, B. Barber).

RODZAJE LIBERALIZMU. Z uwagi na przedmiot zainteresowania (dziedzinę rzeczywistości), wyróżnić można 5 rodzajów l.: filozoficzny, religijny, moralno-obyczajowy, polityczny i ekonomiczny.

L. filozoficzny. Dominującą (od „założyciela” l. – J. Locke’a) postacią l. filozoficznego był ontologiczny nominalizm i epistemologiczny empiryzm. Nurt naturalistycznego racjonalizmu, uznającego rozum indywidualny nie tylko za źródło wiedzy, ale i za jedyną miarę prawdy, zainaugurowali franc. myśliciele oświeceniowi i tzw. encyklopedyści (Wolter, D. Diderot, J. A. N. de Condorcet).

Odmianą od obu stanowisk i mniejszościową w l. tradycję spekulatywnego idealizmu transcendentalnego reprezentowali: I. Kant jako głosiciel ideału samorealizacji przez samodoskonalenie autonomicznej jednostki oraz G. W. F. Hegel, utożsamiający wolność jednostki („ducha subiektywnego”) z powszechnym „duchem obiektywnym”, wcielającym się w państwo. Kant zainspirował m.in. neohumanistę K. W. von Humboldta, fundatora „mistyki republikańskiej” Ch. Renouviera oraz autora teorii sprawiedliwości jako „bezstronności” J. Rawlsa. Do Hegla natomiast nawiązywali „staroliberalowie” ros. (B. Cziczeryn, P. Nowgorodcow), „anglohegliści” (Th. H. Green, B. Bosanquet), a przede wszystkim wł. neoidealisci i teoretycy „państwa etycznego” (S. Spaventa, B. Croce), spośród których G. Gentile dokonał syntezy l. z faszyzmem. Radykalnie antymetafizyczny neopozytywizm reprezentował K. R. Popper, a pragmatyzm W. James i J. Dewey. Do realistycznej metafizyki Arystotelesa nawiązywał natomiast obiektywizm A. Rand. Psychologiczną teorię prawa i państwa zbudował L. Petrażycki, natomiast „l. socjologów” jest dziełem R. Arona i R. Dahrendorfa. Głównym głosicielem postmodernistycznej odmiany l. jest R. Rorty, uznający „pierwszeństwo” demokracji przed filozofią.

L. religijny narodził się w krajach ogarniętych przez reformację (zwł. denominacji kalwińskiej), toteż związek pomiędzy protestantyzmem a l. był tak silny, że przez długi czas zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy widzieli w nich zjawiska komplementarne lub wręcz identyczne. Od XIX w. pojęcie l. protestanckiego nabrało innego, ściśle religijnego znaczenia, jako synonim liberalnej – tzn. „oczyszczonej” z dogmatów i docierającej do „prostej ewangelii Jezusa” – teologii i biblistyki (A. von Harnack, E. Troeltsch, R.

Bultmann, K. Barth). Już w XVIII w. wielu świeckich liberałów porzuciło teizm rozumiany jako wiara w Boga osobowego, przechodząc na pozycje deizmu, propagującego bezobrzędową i bezdogmatyczną „religię naturalną” (J. Toland, Th. Paine, B. Franklin) oraz „religię człowieka” i „religię obywatelską” (J. J. Rousseau, Helwecjusz), albo nawet ateizmu (J. O. de La Mettrie, P. H. T. d’Holbach, D. Diderot). W nurcie l. zakorzenionego we franc. Oświeceniu szczególnie silny był – bez względu na głoszenie poglądów deistycznych czy ateistycznych – antychryścianizm i antyklerykalizm (Wolter, Helwecjusz, L. Gambetta, Alain (właśc. É. A. Chartier).

Pomimo awersji liberałów do katolicyzmu, już w XIX w. rozpoczął się proces absorpcji l. przez niektóre środowiska katolickie. O l. katolickim można odtąd mówić w czterech znaczeniach: 1) analogicznej do liberalnej teologii protestanckiej próby „demitologizacji” Ewangelii, relatywizacji dogmatów oraz redukcji wiary do „uczucia religijnego”; prąd ten, pod nazwą modernizmu (A. F. Loisy, G. Tyrell, F. von Hügel, E. Buonaiuti) potępiony przez Piusa X w encyklice *Pascendi Dominici gregis* (1907), odrodził się w radykalniejszej postaci progresizmu w drugiej poł. XX w.; 2) dążenia do „demokratyzacji” Kościoła (E. Schillebeeckx, H. Küng, E. Drewermann); 3) kompromisu z zsekularyzowanym państwem liberalnym na bazie hasła „wolny Kościół w wolnym państwie” (Ch. F. R. de Montalembert, A. Manzoni, lord Acton), lub wręcz pełnego i entuzjastycznego przyswojenia przez katolików „mistyki demokratycznej” (H. F. R. de Lamennais, grupa „Sillon” z M. Sangnierem); 4) wykazywania zbieżności pomiędzy nauką społeczną Kościoła a zasadami wolnorynkowego kapitalizmu (M. Novak, R. J. Neuhaus, R. A. Sirico, M. Dzielski).

L. moralno-obyczajowy. Ze względu na związek z kalwinizmem etyka wczesnego l. nosiła silne piętno purytanizmu, czego przedłużeniem w XIX w. była „moralność wiktoriańska”. Już w XVIII w. liberalni zwolennicy „oświecenia szkockiego” (F. Hutcheson, A. Ferguson, A. Smith) wypracowali odmienną – intuicjonistyczną i estetyzującą teorię „zmysłu moralnego” (moral sense). Z jej głównego założenia, iż zasada moralności jest pokrewna zasadzie piękna, którą stanowi harmonia, Smith wyprowadził słynną koncepcję „niewidzialnej ręki” („invisible hand”) rynku w gospodarce, spontanicznie wiodącej ku „harmonii egoizmów”.

Z kolei Kant swoją metafizykę moralności budował na fundamencie dwóch imperatywów rozumu: kategorycznego, który nakazuje postępować jedynie wg takiej maksymy, co do której można pragnąć, aby stała się prawem powszechnym, oraz praktycznego, który domaga się, by człowieczeństwo, zarówno w osobie czyniącego, jak i w każdej innej osobie – używane było zawsze jako cel, a nigdy jako środek.

Przeciwieństwem formalizmu etycznego Kanta była etyka utilitaryzmu, czyniąca miarą moralności użyteczność czynów dla jednostki i (lub) społeczeństwa, a za użyteczne uznająca to, co może przyczynić najwięcej szczęścia. Utilitarystami byli już niektórzy liberałowie oświeceniowi (B. de Mandeville, Th. Paine, B. Franklin), lecz typowym dla l. stanowiskiem etycznym stał się w XIX w. utilitaryzm. Stało się tak za sprawą myśliciela wyrażającego jego najbardziej radykalną postać, a jednocześnie wyjątkowo wpływowego (jako autora konstytucji i kodeksów zamawianych u niego z trzech kontynentów) – J. Benthama. Użyteczność definiował on jako zasadę maksymalizacji przyjemności, tożsamej ze szczęściem jak największej liczby ludzi, a minimalizacji przykrości, realizowanej dzięki traktowaniu wszystkich relacji międzyludzkich jako systemu wzajemnie świadczonych usług. Bardziej umiarkowaną wersję utilitaryzmu reprezentowali J. S. Mill oraz inicjator pozytywizmu prawnego J. Austin, natomiast zwalczali utilitaryzm liberałowie kantyści i hegliści (G. De Ruggiero, B. Croce, L. Einaudi), określający „fałszywy” l. utilitarystyczny i hedonistyczny jako „liberyzm” (liberismo). Etykę, w której naczelną rolę zajmuje „cnota egoizmu”, proponowała A. Rand.

Współcześnie najbardziej rozpowszechnioną, mającą korzenie jeszcze w libertynizmie franc. Oświecenia oraz w amer. pragmatyzmie, postacią l. etyczno-obyczajowego jest relatywistyczny permisywizm, tzn. postawa przyzwolenia na każdy sposób „samorealizacji”, jaki zostanie przez kogokolwiek ogłoszony. Jest on także rezultatem ewolucji znaczenia dwóch kardynalnych idei l.: wolności i tolerancji; w pierwszym wypadku – od wolności (liberty) od arbitralnego przymusu i bezprawia do „wyzwolenia” (liberation) z „opresywnych” struktur władzy, takich jak rodzina, religia, normy moralne i obyczajowe oraz państwo; w drugim wypadku – od tolerancji „negatywnej” (toleration), zakładającej pokojowe współistnienie ludzi

wyznających odmienne przekonania, do „pozytywnej” (tolerance), oznaczającej obowiązek afirmowania i traktowania jako równowartościowy każdego poglądu i zachowania, nazywanej również (akceptująco) „tolerancją represywną”. Intelktualnym zapleczem tego nurtu jest filozofia (a raczej ideologia) postmodernizmu, a środkiem rozprzestrzeniania – praktyka „politycznej poprawności” (political corectness) i kultura masowa propagująca „popliberalizm”.

L. polityczny. Za monarchią konstytucyjną i parlamentarną, zasadą podziału władz oraz wysokimi cenzusami podatkowymi lub urodzenia, a przeciwko demokracji politycznej i społecznej, opowiadali się reprezentanci I. arystokratycznego: J. Locke i ang. wigowie, Monteskiusz, B. H. Constant de Rebecque, franc. „monarchiens” (J. J. Mounier, N. Bergasse), „doktrynerzy” (P. P. Royer-Collard, V. Cousin), hiszp. (F. Martínez de la Rosa) i portugalscy (A. B. da Costa Cabral) „moderados”, wł. „destra storica” (C. Balbo, C. B. di Cavour), pol. „kaliszanie” (B. i W. Niemojowscy), niem. teoretycy „państwa prawa” (C. von Rotteck, R. von Mohl).

Przeciwieństwem I. arystokratycznego był I. radykalno-demokratyczny – recypujący koncepcję „umowy społecznej” (contrat social), suwerenności ludu i „woli powszechnej” Rousseau – którego typową postacią we Francji i in. krajach romańskich był jakobinizm oraz jego anglosascy sympatycy (Th. Paine). Pomiędzy obu skrzydłami sytuował się w okresie Oświecenia i później I. mieszczański (Wolter, E. J. Sieyes, L. A. Thiers, M. Sagasta, U. Ratazzi, W. E. Gladstone) oraz I. republikański (Kant, franc. żyrondyści, Th. Jefferson, J. Madison). Na fundamencie nowych prądów w kulturze w pierwszej poł. XIX w. uformował się I. romantyczny (V. Hugo, J. Michelet, A. Thierry, K. Libelt) i I. narodowy (wł. neogwelfizm, także P. Pfizer, H. Ahrens, J. Lelewel, M. Mochnacki), przechodzący później w liberalny nacjonalizm (H. von Treitschke, F. Naumann), a w drugiej poł. XIX w. – I. pozytywistyczny (W. E. H. Lecky, T. Braga, A. Świętochowski), który zaznaczył się szczególnie na gruncie jurysprudenji (R. von Ihering, P. Laband, G. Jellinek, J. Eötvös, A. Esmein).

Najbardziej rozpowszechnioną i wpływową postacią I. politycznego stał się od poł. XIX w. I. demokratyczny (demoliberalizm), którego fundatorem – o znaczeniu porównywalnym do Locke’a w odniesieniu do I. klasycznego i

arystokratycznego – był J. S. Mill. W zakresie teorii państwa i prawa jego demoliberalną koncepcję rządu reprezentacyjnego i „prawdziwej demokracji” uzupełnił normatywista H. Kelsen. Zapoczątkowany przez Milla „rewizjonizm” kontynuowali w coraz bardziej lewicowym kierunku teoretycy l. postępowego (progresywnego): Ch. E. Montague, C. Bougle, L. T. Hobhouse, którzy wpłynęli na podobną reorientację bryt. Partii Liberalnej i amer. Partii Demokratycznej. Doprowadziło to główny nurt l. do całkowitej zamiany pozycji w stosunku do wyjściowej: od „antypolitycznego” sprzeciwu wobec władzy absolutnej do akceptacji „państwa-Lewiatana”, starającego się regulować każdą sferę życia społecznego, a nawet zmieniać sposób myślenia obywateli.

Reakcją na ten stan rzeczy było ukształtowanie się l. konserwatywnego, przestrzegającego przed demokratycznym „kultem niekompetencji”, „tyranią demokratyczną” oraz przed wejściem l. na socjalistyczną „drogę do niewolnictwa”. Prekursorem tego nurtu był A. de Tocqueville, a jego najwybitniejszymi kontynuatorami: lord Macaulay, lord Acton, A. V. Dicey, J. J. Bachofen, J. Ch. Burckhardt, G. Ferrero, G. Mosca, V. Pareto, E. Renan, H. A. Taine, É. Faguet, B. de Jouvenel, J. Ortega y Gasset, A. Krzyżanowski, F. W. Znaniecki i F. A. von Hayek. Brak wpływu na rzeczywistość przesądził jednak o pesymizmie liberałów konserwatywnych i ich koncentracji na krytyce kultury. Konfrontację z XX-wiecznymi totalitaryzmami: nazistowskim i komunistycznym z pozycji liberalnych podjęli: J. L. Talmon, K. R. Popper, M. Polanyi, H. Arendt, I. Berlin, R. Aron, A. Besançon i A. Walicki.

L. ekonomiczny. Równie ściśle więzy jak z protestantyzmem, łączyły l. od jego narodzin z kapitalizmem oraz z klasą kupiecką i produkcyjną. W obrębie l. wypracowane zostały zasady klasycznej ekonomii politycznej oraz teorii „ładu samorzutnego” w gospodarce (J. Tucker, A. Smith, D. Ricardo). Pierwszą ekonomiczną szkołą liberalną był franc. fizjokratyzm (F. Quesney, P. P. Le Mercier de la Rivière, A. R. J. Turgot), z którego wyłonił się integralnie wolnorynkowy leseferyzm (J. B. Say, F. Bastiat, G. de Molinari, L. Walras, F. Ferrara, V. Pareto, M. Pantaleoni), znany w Anglii pod nazwą szkoły manchesterskiej (R. Cobden, J. Bright), która w drugiej poł. XIX w. sięgnęła po argumenty darwinizmu społecznego (H. Spencer, W. G. Sumner).

Rezultatem demoliberalnej i progresywistycznej rewizji l. w sferze ustrojowo-politycznej było ukształtowanie się równie dokładnie przeciwnego leseferyzmu l. socjalnego (socjalliberalizm), który kwestionował sens gry wolnorynkowej, uważając ją za marnotrawstwo sił i środków społecznych (T. L. Hobhouse, J. Hobson). „Przewrót kopernikański” w ekonomii, ogłoszony przez twórcę „ekonomii popytu” – J. M. Keynesa, skierował ten nurt l. na tory polityki interwencjonistycznej i etatystycznej, przyjętej od lat 30. XX w. przez prawie wszystkie rządy na świecie. Zwolennicy leseferyzmu, nazywani odąd neoliberalami, do lat 70. XX w. mogli jedynie podejmować krytykę tej polityki, uprawianą w szkołach: austr. (C. Menger, E. von Böhm-Bawerk, F. von Wieser, F. Machlup, L. von Mises, F. A. von Hayek), krakowskiej (A. Krzyżanowski, A. Heydel), poznańskiej (E. Taylor), lwowskiej (F. Zweig) i chicagowskiej (F. H. Knight, H. C. Simons, H. Hazzlitt, M. Friedman, G. J. Stigler), do których należy dołączyć przedstawicieli teorii „wyboru publicznego” (J. M. Buchanan, D. Gauthier).

Z uwagi na zawłaszczenie terminu „liberalizm” przez lewicowy progresywizm radykalnych zwolenników leseferyzmu, nawiązujących także do indywidualistycznego nurtu anarchizmu (L. Spooner, B. R. Tucker, A. J. Nock) i postulujących, mniej lub bardziej konsekwentną, prywatyzację państwa, określa się jako libertarianie. Libertarianizm radykalny (anarchokapitalizm), stojący na stanowisku, że państwo jest największą organizacją przestępczą dziejów, reprezentują: M. N. Rothbard, K. Hess, R. A. Childs i D. D. Friedman; umiarkowany (minarchizm), akceptujący jedynie państwo „ultraminimalne” – R. A. Nozick, T. R. Machan i J. Hospers; chrześcijański – E. E. Opitz, Th. DiLorenzo, L. H. Rockwell i H. H. Hoppe.

Z konserwatyzmem, a nie z l., należałoby wiązać ordoliberalizm, zw. też szkołą fryburską (W. Röpke, A. Rüstow, W. Eucken, F. Böhm, A. Müller-Armack), dla którego wolność (w tym gospodarcza) jest środkiem osiągnięcia ładu (ordo), i który opierając się na nauce Kościoła wypracował koncepcję „społecznej gospodarki rynkowej”.

ISTOTA LIBERALIZMU. Ścisłe określenie istoty l. jest trudne nie tylko z powodu wielości jego, często wykluczających się, odmian, ale również z racji osiągniętego przezeń statusu „ideologii panującej” we współczesnym świecie, co nie sprzyja jednoznaczności, prowadzi natomiast często do stosowania

szantażu moralnego wobec oponentów czy choćby sceptyków, z powodu nagminnego prezentowania l. jako „oczywistego” nastawienia do życia „normalnego” i „cywilizowanego” człowieka Zachodu oraz jego „politycznej moralności”. W szczególności zachodzi tu mieszanie dwóch porządków: apologetycznego i postulatycznego (gdy np. zaleca się l. jako zwycięstwo wolności i rozumu nad „kajdanami” i „przesądem”) oraz referencyjnego, w tym teorii i praktyki l.

Różne zestawienia zasad l., mające na celu ustalenie adekwatnego dla wszystkich odmian i nurtów „liberalnego minimum” (G. Sartori, S. Holmes, J. Gray, Z. Rau), nie czynią zadość wymogowi uniwersalności; albo są zgodne jedynie ze zbiorowym desygnatem l. klasycznego, albo ekstrapolują wartości niektórych tylko nurtów na całość, np. bezwarunkową aprobatę dla demokracji, co eliminuje l. arystokratyczny. Mając to na uwadze, do cech obligatoryjnych każdego l. zaliczać należy jedynie: 1) antropologiczny indywidualizm, wychodzący od jednostki jako początku i zasady bytu społecznego, pojętej jednak nie jako ten oto konkretny człowiek wraz ze swoimi właściwościami (Piotr różny od Pawła), lecz jako byt abstrakcyjny, zasadniczo identyczny we wszystkich konkretyzacjach osobowych; 2) prymarne miejsce na skali wartości idei jednostkowej wolności, która jest słowem-kluczem doktryny liberalnej i jej słowem „magicznym”, rozmaicie jednak przez poszczególnych liberałów pojmowanym, zazwyczaj wszakże jako „wolność negatywna”, względnie „wolność od” wszelkiego przymusu; 3) polityczny sekularyzm, który wprowadzie nie we wszystkich nurtach prowadzi do agresywnego laicyzmu ani nie wyklucza osobistej wiary religijnej, zawsze jednak oznacza brak teologii politycznej, negację religijnej legitymizacji władzy i odnoszenia norm życia publicznego do porządku transcendentnego; 4) „światopogląd prawniczy”, czyli przekonanie, że prawem jest tylko to, co ma postać pozytywnie skodyfikowaną i zapisaną (lex), co pociąga za sobą także nieodróżnianie „konstytucji naturalnej” państwa od jego „ustawy konstytucyjnej”; 5) uniwersalizm w znaczeniu powszechności praw naturalnych każdej jednostki, usprawiedliwiających standaryzowanie zarówno prawodawstwa wewnętrznego, jak systemów ustrojowych w skali globalnej, bez liczenia się z uwarunkowaniami społecznymi, historycznymi, cywilizacyjnymi czy kulturowymi; 6) pewność, że sprawa osobistej i

politycznej wolności ma ścisły związek z własnością prywatną (indywidualną), która jednak u liberałów lewicowych (socjalliberałów) nie wyklucza daleko idącej ingerencji w procesy gospodarcze oraz redystrybucjonizmu, uważanego nawet za wymóg sprawiedliwości; 7) zasadnicza (w przeciwieństwie do konserwatyizmu) aprobata dla zmiany w życiu społecznym i skłonność do reformowania również instytucji naturalnych, jak rodzina, jednocześnie jednak (w odróżnieniu od socjalizmu) niechęć do zmian rewolucyjnych i całościowych, zwł. w sferze ekonomicznej.

Do cech fakultatywnych 1., lecz o znacznej częstotliwości, zaliczyć można: 1) odwoływanie się do zlaicyzowanych koncepcji prawa natury, lecz w ujęciu podmiotowych „praw naturalnych”, a nie przedmiotowego „prawa naturalnego”, traktowanych na ogół także jako przysługujące każdemu „prawa człowieka”; idea ta jest nieobecna u tych liberałów, którzy są pozytywistami prawnymi i historycytami; 2) antropologiczny optymizm (w aspekcie teologicznym tożsamy z negacją grzechu pierworodnego), bazujący na wierze w naturalną skłonność człowieka do dobra, jego zdolność do samodoskonalenia i racjonalność, identyfikowaną często z interesem własnym oraz użytecznością; melioryzmu tego nie podzielają liberałowie konserwatywni; 3) „antypolityczną” nieufność do instytucji władzy (zwł. państwowej), skłaniającą do szukania dla niej rozmaitych, głównie formalnoprawnych wędzideł i ograniczeń; stanowiska tego nie podzielają liberałowie postępowi i socjalni, którzy chętnie wykorzystują państwo do niwelowania nierówności ekonomicznych oraz upatrujący największe zagrożenie dla wolności w takich strukturach autorytarnych, jak rodzina, szkoła czy państwo, a także niepisane normy obyczajowe, a także heglisci; 4) kontraktualizm, czyli teoria głosząca powstanie społeczeństwa, państwa i władzy drogą umowy pierwotnie wolnych i równych jednostek – nieobecna u heglistów i wielu liberałów konserwatywnych; 5) akceptacja dla demokracji politycznej, lecz – w przeciwieństwie do „czystego” demokratyzmu – kładzenie akcentu raczej na treść ustroju (pytanie „jak rządzi”) i zakres władzy, anizeli na formę („kto rządzi”); sceptycyzm wobec demokracji wyróżnia liberałów arystokratycznych, konserwatywnych i heglistów, natomiast czynnikiem wyróżniającym liberałów postępowych jest aprobata dla demokracji społecznej i gospodarczej; 6) zasadnicza kompatybilność ideologii

liberalnej z wywodzącymi się z Oświecenia prądami modernistycznymi, w niektórych jednak nurtach także z romantyzmem kulturowym i politycznym; 7) strukturalne i personalne związki ugrupowań liberalnych, częstsze niż w jakimkolwiek innym nurcie ideologicznym, z organizacjami masońskimi (wolnomularstwem).

J. Donoso Cortés, *Ensayo sobre el catolicismo, el l. y el socialismo*, Ma 1851, 1973³; L. Veuillot, *L'illusion libérale*, P 1864, 1866⁵, Dion-Valmont 1986; F. Sardá y Salvany, *El l. es pecado*, Ba 1884, 1999 (*L. jest grzechem*, Pz 1995); É. Faguët, *La libéralisme*, P 1902 (*Liberalizm*, Lw 1909); L. T. Hobhouse, *Liberalism*, Lo 1911, C 1994; G. De Ruggiero, *Storia del l. europeo*, Bari 1925, 1956⁶, R 1995; L. von Mises, *Liberalismus*, Je 1927, SA 1993 (*L. w tradycji klasycznej*, Kr 2001, 2004²); J. H. Hallowell, *The Decline of L. as an Ideology. With Particular Reference to German Politico-Legal Thought*, Be 1943, Lo 2001; L. Díez del Corral, *El l. doctrinario*, Ma 1945, 1984⁴; F. Federici, *Der deutsche L. Die Entwicklung einer politischen Idee von Immanuel Kant bis Thomas Mann*, Z 1946; W. Röpke, *Das Kulturideal der L.*, F 1947; H. K. Girvetz, *From Wealth to Welfare. The Evolution of L.*, Stanford 1950; L. Hartz, *The Liberal Tradition in America. An Interpretation of American Political Thought since the Revolution*, NY 1955, San Diego 1983, 1991²; *The Liberal Tradition from Fox to Keynes*, Lo 1956; M. Cowling, *Mill and L.*, C 1963, 1990²; K. R. Minogue, *The Liberal Mind*, Lo 1963, Indianapolis 2000; L. Strauss, *L. Ancient and Modern*, NY 1968, Ch 1995; *Le l. catholique* (oprac. M. Prélot), P 1969; G. Himmelfarb, *On Liberty and L. The Case of John Stuart Mill*, NY 1974; B. Sobolewska, *Doktryna polityczna l. arystokratycznego we Francji w latach 1814–1848*, Kr 1977; H. C. Mansfield, *The Spirit of L.*, C (Mass.) 1978; B. i M. Sobolewscy, *Myśl polityczna XIX i XX wieku. L.*, Wwa 1978; M. Zmierczak, *Ideologia liberalna w II Cesarstwie Francuskim*, Pz 1978; W. Sadurski, *Neoliberalny system wartości politycznych*, Wwa 1980; M. J. Sandel, *L. and the Limits of Justice*, C 1982, 1998²; G. F. Gaus, *The Modern Liberal Theory of Man*, Lo 1983; M. Novak, *Catholic Social Thought and Liberal Institutions. Freedom with Justice*, San Francisco 1984, New Brunswick 2000³ (*L. – sprzymierzeniec czy wróg Kościoła. Nauczanie społeczne Kościoła a instytucje liberalne*, Pz 1993); M. J. Sandel, *L. and Its*

Critics, NY 1984; N. Bobbio, *L. e democrazia*, Mi 1985, 1991⁴ (*L. i demokracja*, Kr 1998); J. Gray, *Liberalism*, Milton Keynes 1986, Buckingham 1995² (*Liberalizm*, Kr 1994); P. Manent, *Histoire intellectuelle du l.*, P 1987 (*Intelektualna historia l.*, Kr 1994); A. Walicki, *Legal Philosophies of Russian L.*, Ox 1987 (*Filozofia prawa rosyjskiego l.*, Wwa 1995); D. Negro Pavón, *El l. en España. Una antología*, Ma 1988; J. Gray, *L. Essays in Political Philosophy*, Lo 1989; W. Kymlicka, *L., Community, and Culture*, Ox 1989; *L. and the Moral Life*, C (Mass.) 1989; G. Bedeschi, *Storia del pensiero liberale*, Bari 1990, 2003⁵; S. Macedo, *Liberal Virtues. Citizenship, Virtue and Community in liberal Constitutionalism*, Ox 1990 (*Cnoty liberalne*, Kr 1995); T. G. Pszczołkowski, *Ordoliberalizm. Społeczno-polityczna i gospodarcza doktryna neoliberalizmu w RFN*, Wwa 1990; W. A. Galston, *Liberal Purposes. Goods, Virtues, and Diversity in the Liberal State*, C 1991 (*Cele l.*, Kr 1999); J. Bartyzel, *Katolicyzm a l.*, Wwa 1992; A. S. Kahan, *Aristocratic L. The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville*, Ox 1992; *Filozofia l.*, Wwa 1993; J. Gray, *Post-L. Studies in Political Thought*, Lo 1993 (*Po l. Eseje wybrane*, Wwa 2001); S. Holmes, *The Anatomy of Antiliberalism*, C (Mass.) 1993 (*Anatomia antyliberalizmu*, Kr 1998); J. Rawls, *Political L.*, NY 1993 (*L. polityczny*, Wwa 1998); W. Bernacki, *Z dziejów polskiego l. politycznego*, Kr 1994, 1999²; R. Skarżyński, *Państwo i społeczna gospodarka rynkowa. Główne idee polityczne ordoliberalizmu*, Wwa 1994; S. Kowalczyk, *L. i jego filozofia*, Ka 1995; D. Negro Pavón, *La tradición liberal y el Estado*, Ma 1995; N. P. Barry, *Classical L. in the Age of Post-Communism*, Cheltenham 1996; M. Janowski, *Polska myśl liberalna do 1918 roku*, Kr 1998; Q. Skinner, *Liberty before L.*, C 1998; P. E. Gottfried, *After L. Mass Democracy in the Managerial State*, Pri 1999; A. Jaszczuk, *Liberalna Atlantyda. Główne nurty l. polskiego 1870–1939 r.*, Wwa 1999; *Cattolicesimo e l.*, Soveria Mannelli 2000; J. Gray, *Two Faces of L.*, C 2000 (*Dwie twarze l.*, Wwa 2001); Z. Rau, *L. Zarys myśli politycznej XIX i XX wieku*, Wwa 2000; I. Berlin [i in.], *Oblicza l.*, Kr 2003; *L. potępiony przez papieża*, Wwa 2003; J. Bartyzel, *W gąszczu l. Próba periodyzacji i klasyfikacji*, Lb 2004; *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego l.*, Lb 2004.

Jacek Bartyzel